

HALLFREÐUR ÖRN EIRÍKSSON

ÚTILEGUMANNALEIKRIT MATTHÍASAR JOCHUMSSONAR

Á TÍMABILINU 1825–1862 voru sett á svið á Norðurlöndum þrjú leikrit sem öðluðust skjótar vinsældir í heimalöndum sínum. Hið elsta þeirra var Fjeldeventyret frá árinu 1825 eftir norska skáldið Henrik Anker Bjerregaard. Árið 1828 kom svo Elverhøj eftir danska skáldið Johan Ludvig Heiberg, en lestina rak leikritið Útilegumennirnir eftir íslenska skólapiltinn Matthías Jochumsson. Eins og hæfði upprennandi rómantísku skáldi samdi hann leikritið í hrifningarvímu í jólaleyfinu 1861, en frumsýningin var ekki fyrir en í febrúar 1862. Síðar endursamdi Matthías Útilegumennina og kallaði Skugga-Svein eftir útilegumannaforingja leiksins, og í þessari endursömdu útgáfu hefur leikritið haldið vinsældum sínum fram á þennan dag eins og hin tvö. Í hinni stórfróðlegu ritgerð um leikrit Matthíasar Jochumssonar gerir Steingrímur J. Þorsteinsson glögga grein fyrir því hversu varfærnislega Matthías breytti Útilegumönnunum þegar hann bjó þá undir prentun 1864 og einnig breytingum skáldsins á Skugga-Sveini.¹ Efnisþráður þessara leikrita er ekki ákaflega margbrotinn og að ýmsu leyti keimlíkur. Í þeim öllum er sögð ástarsaga, og vandræði elskendanna leysast farsælega með hjúskap. Í hverju leikriti er einnig dularfull persóna, sem menn vita ekki rétt deili á fyrir en í leikslok, og þessi persóna er alltaf annar elskendanna. En það ber líka nokkuð á milli. Fjeldeventyret er um leit að frægum stigamanni, en úr henni verður ekkert, enda eru í hans stað handteknir þrír stúdentar sem eru á ferðalagi um fjöllin af tilviljun. Verður úr þessu hlálegur misskilningur. Elverhøj og Útilegumennirnir eru einnig sér um efni, eins og nöfn þeirra benda til, en þegar betur er að gáð fjalla bæði leikritin um lausn ungmenna úr klóm myrkrafla.

¹ 'Um leikrit Matthíasar Jochumssonar', Matthías Jochumsson, *Leikrit*, Reykjavík 1961, bls. xxi–xxvii. Steingrímur segir m.a.: 'ég veit ekki til, að hann (Matthías) hafi breytt nokkru, sem hann lagði hönd að, jafnoft og Útilegumönnunum – nema ef vera kynni þýðingunni á Macbeth' bls. xxi.

Í Elverhøj þarf að vinna sigur á álfakóngi en útilegumannaforingja í Útilegumönnunum.

Að formi eru leikritin ákaflega lík. Þau eru söngleikir, en söngleikjaform hafði þá verið í miklu dálæti langa hríð á Norðurlöndum eins og reyndar víðar í Evrópu.

Allt eru þetta alþýðlegir leikir og gegnsýrðir af þjóðerniskennd þessara þriggja frændþjóða með ólíkum hætti þó.² Í Fjeldeventyret og Úti-

² Í ritgerð sinni, bls. xiv–xv, fjallar Steingrímur J. Þorsteinsson um margslunginn skyldleika leikritanna þriggja bæði að efni og formi og hef ég tekið saman þetta yfirlit til enn frekari glöggvunar:

<i>Útilegumennirnir/ Skugga-Sveinn</i>	<i>Elverhøj</i>	<i>Fjeldeventyret</i>
Sigurður bóndi, faðir Ástu		Østmoe hreppstjóri, faðir Maríu
Haraldur og Ásta, elskendur	Ebbesen og Agnete, í raun aðalsmærin Elisabet Munk, elskendur	Albek og María, elskendur
Lárenzíus, sýslumaður, móðurbróðir Haralds	Kristján IV, Danakonungur	Sýslumaðurinn, föðurbróðir Albeks
Ögmundur, útilegumaður, 'fósturfaðir' Haralds	Karen, bóndakona, 'móðir' Agnete	
Helgi og Grímur, stúdentar		Hansen, Finberg og Albek, stúdentar
Margrét, vinnustúlka á sýslu- mannssetrinu		Aagot, selstúlka
Skugga-Sveinn, útilegumannaforingi	Álfakóngurinn á Stevns	

Sumar þessara persóna eru leynilega skyldar og er sá skyldleiki auðvitað gerður opin-
ber í leikslok. Þetta á sér gamlar rætur í evrópskri sagna- og leikritagerð, svo að ekki sé

legumönnunum kemur þjóðerniskenndin fram í ástinni á landi og þjóð. Þess má líka geta að vinsældir norska leikritsins eiga rætur að rekja til áhuga höfundar á norskum þjóðareinkennum. Í Elverhøj er konunghollustan hins vegar snar þáttur þjóðernistilfinningarinnar og þá einnig sú skoðun að konungurinn ráði löndum óskorað. Fullveldi konungs megi ekki skerða, hver sem í hlut eigi.

Leikritin þrjú eru í hárómantískum anda. Nú var það stefna rómantísku skáldanna, einkum í Þýskalandi og hjá minnihlutabjóðum austurríska keisaradæmisins auk Norðurlandabjóðanna að skapa bókmenntir með þjóðlegum sérkennum og þess vegna, m.a., sóttu rithöfundar og skáld þessa tímabils af miklu kappi í brunn þjóðkvæða og þjóðsagna. Um hin miklu áhrif þjóðsagna og -kvæða á mótun rómantískra, norrænna bókmennta hefur verið fjallað allnokkuð, einkum í bókmenntasögu hvernar þjóðar um sig. Allmjög skortir hins vegar á að gerð hafi verið glögg grein fyrir áhrifum þjóðsagna og þjóðkvæða á þróun einstakra bókmenntagreina á samnorrænum grundvelli og áhrifum einstakra verka innbyrðis. Rannsóknir af þessu tagi ættu að geta sýnt hversu margslungin rómantíska bókmenntastefnan var á Norðurlöndum.

Það varð hlutskipti Íslendinga að snúast síðar til fylgis við rómantísku stefnuna en Norðmenn og Danir. Íslenska borgarastéttin komst síðust á legg borgarastétta Norðurlanda, og án bakhjarls í henni átti rómantíska stefnan ekki auðvelt uppdráttar. Einstaka íslenskir menntamenn höfðu orðið snortnir af rómantísku stefnunni síðast á 18. öld og í byrjun hinnar 19., og einn þeirra, hinn mikli sagnaritari Jón Espólín, þýddi meira að segja Ossíanskviður. En það var ekki fyrr en eftir 1830 að rómantíska stefnan öðlaðist almennan stuðning héraendis, og þó treglega, og til marks um það má geta þess að íslenska þjóðin sannfærðist ekki endanlega um gildi þjóðsagnasöfnunar fyrr en um 1860.

Snemma á níjtjándu öld varð bókmenntafróðum íslenskum menntamönnum fullljóst að endurfæðing bókmennta þjóðarinnar, einkum þó endurreisn bókmennta í óbundnu máli, hlyti að standa í sambandi við nýtt mat og skilning á þjóðsögum og þjóðkvæðum. Í nafnlausri grein árið 1838 í tímaritinu Fjölni er bent á eflingu þjóðerniskenndarinn-

minnst á ævintýri. Misskilningur alls konar er einnig mjög mikilvægur í gamanleikjum eins og t.d. Fjeldeventyret. Þá er það heldur ekki óvenjulegt að yfirvöld hvers konar leysi vandræði manna, þegar allt er komið í ófni, t.d. konungur sjálfur í sumum leikritum Molières.

ar í Evrópu um aldamótin 1800 ásamt aukinni ræktarsemi manna við þjóðsögur og þjóðkvæði. Greinin er einkennandi fyrir skoðanir ritnefndarinnar. Þar segir m.a. svo:

Bóknámsmennirnir tóku sig nú til, að safna sem vandlegast öllum menjum hinna fornu tímanna, og varðveita þær eins og þjóðdýrindi. Skáld og sagnafræðingar gáfu sig að öllum þeim sögum og munnmælum, sem loðað hafa við hjá alþýðu öld eftir öld, og borist mann frá manni, og lögðu á það mikla stund að finna þær óbrjáláðar. Flestar þjóðir eiga nóg til af þess konar sögum, og eru þær ýmist sprottnar af einhvirjum atburðum, er gjörst hafa í fornöld, eður þær eru spunnar upp úr hugum manna smátt og smátt, er einn bætir við, og tekur við af öðrum. Út úr sögum þessum gjörðu skáldin kvæði og ævintýri, og höfðu þau, sem vonlegt var, meira snið eftir þeirri þjóðinni, er þau voru undir komin, og hennar kjörum og forlögum, en hin eldri, er síður áttu að lýsa nokkurri þjóðeinkunn sér í lagi, en mannlegu eðli með þeim kostum og anmörkum, er finnast með hverri þjóð. Hinar þjóðkunnu sögur, eftir Valtara Skott á Bretlandi, eru flestar til búnar út úr gömlum almúgasögum, hálfsonnum eður algjörlega ósonnum, sem verið hafa í munnmælum, og alþýða hefur skemmt sér að, mann eftir mann. . . . Líkt er varið í Danmörku sögunum eftir þá *Suhm* og *Samsøe*, og einkum eftir *Ingemann*.³

Íslenskar raddir um gildi þjóðlegra bókmennta styrktust þegar á leið öldina. Í ritinu *Om den nyfranske poesi* eftir bókmenntafræðinginn og skáldið Grím Thomsen, en það kom út árið 1843, gagnrýnir Grímur skáld franska klassísismans fyrir stælingar á grískum og rómverskum skáldskap og hirðuleysi þeirra um

. . . at skabe en Nationalpoesi, hvis inderlige Slægtskab med Sæder, Skikke, Religion og Annaler vilde have gjort et ganske anderledes varigt Indtryk paa hele Folket . . .⁴

Mál þetta var talið svo aðkallandi að um það var fjallað í Nýjum félagsritum, málgagni íslensku þjóðfrelshreyfingarinnar. Sigurður Melsted sem sat í forstöðunefnd þeirra og var einn af helstu trúnaðar-

³ *Fjölur* 1838, bls. 12–13.

⁴ *Om den nyfranske Poesi*, . . . af Grímur Thomsen cand. philos., Kh. 1843, bls. 9.

mönnum foringja hreyfingarinnar, Jóns Sigurðssonar, kemst m.a. svo að orði í grein sinni Um þjóðerni, en hún virðist hafa verið rituð sem sérstök hugvekja handa þingmönnum sem tóku sæti á fyrsta íslenska ráðgjafarþinginu, hinu endurreista Alþingi, árið 1845:

Á hinn bóginn er þess að gæta, að bókmenntunum fer eins og öðru hjá hverri þjóð, að þær verða að hafa þjóðlegan blæ; því að eins eru þær þjóðbókmenntir. Í þeim lýsir sér hvað ljósast andi þjóðanna og skapferli; í bókmenntunum kemur fram allur áhugi þjóðarinnar og skoðun hennar á lífinu, í þeim skýrir hún frá tilfinningum sínum og hugmyndum um lög og siðferði.⁵

En hvernig tókst svo íslenskum skáldum og rithöfundum að fylgja þessum heilræðum? Það fór mjög eftir bókmenntagreinum. Svo fór að einungis tvö skáld rómantísku stefnunnar sóttu efni í kvæði sín til þjóðkvæða og þjóðsagna. Annar var Jónas Hallgrímsson (1807–1845) og hinn Grímur Thomsen (1820–1896). Áhrif þjóðsagna á ljóð Jónasar verða rétt greind en þau urðu öllu meiri á laust mál hans. Grímur orti hins vegar magnþrungnar náttúruleysingar og mannlýsingar eftir þjóðsögnum og þjóðkvæðum.

Höfundar sem skrifuðu óbundið mál voru öllu móttækilegri en ljóðskáld fyrir áhrifum þjóðsagna og þjóðkvæða, en bókmenntir í óbundnu máli voru miklu verr á vegi staddar en ljóðlistin. Íslensk skáldsagna- og smásagnagerð hafði t.d., í vissum skilningi, staðnað um langa hríð. Endursköpun hennar reyndist því mjög erfið og margbrotin, og þetta viðfangsefni var svo flókið að rithöfundar neyddust beinlínis til að leita fanga hvarvetna. Að vísu er ekki unnt að benda á nema eina íslenska smásögu frá fyrri hluta 19. aldar sem styðst við þjóðkvæði að nokkru,⁶ en sagnirnar áttu eftir að verða sterkari þáttur í smásagna og skáldsagnagerð, allt frá því að fyrstu íslensku smásögur birtust á prenti á 4. áratugnum og þangað til Maður og kona, hin síðari og veigameiri skáldsaga Jóns Thoroddsens, kom út árið 1876. Það var örfáum árum áður en fór að brydda á raunsæisstefnunni í íslenskum bókmenntum.

Það er nútímamönnum lítt skiljanlegt hvers vegna Íslendingar, fróðir

⁵ *Ný félagsrit* 1845, bls. 13.

⁶ Í síðari hluta Dálítillar ferðasögu (bls. 219–220 í *Skáldsögum Jóns Thoroddsens*, fyrri bindi, Rv. 1942) bregður fyrir líku orðalagi og í Geirlaugarsjóninni, sjá *Íslenskar gátur, skemtanir, vikivakar og þulur*. Safnað hafa J. Árnason og Ó. Davíðsson, IV, Kh. 1898–1903, bls. 314.

um evrópskar bókmenntir og þjóðfræði, þurftu að benda löndum sínum á það, hvern styrk margir vinsælir höfundar á Bretlandseyjum, Danmörku og víðar um álfuna höfðu af sögnum og þjóðkvæðum. Þurftu Íslendingar nokkurra erlendra fyrirmýnda við? Áttu þeir ekki sjálfir fornar bókmenntir sem þá þegar var farið að prenta og jafnvel þýða á erlend mál, t.d. latínu, bókmenntir sem frændþjóðirnar höfðu dauðöfundað þá af um aldaðir? Íslendingar nauðþekktu fornrit sín og voru ekki í neinum vafa um gildi þeirra. Í fyrrnefndri grein í Fjölni minnst höfundurinn á Eddukvæði, sem 'allar þjóðir öfunda okkur af',⁷ en hann getur þeirra ekki sem bókmennta heldur þjóðkvæða. En greinarhöfundur lætur hins vegar hjá líða, eins og aðrir íslenskir lærðir menn á þessum tíma, að drepa á tengsl Íslendingasagna við munnmæli. Það virðist ekki hafa hvarflað að nokkrum þeirra að einmitt Íslendingasögur sóttu margt til 'almúgasagna', eins og skáldsögur Scotts og Ingemanns. Að því er best verður séð litu Íslendingar þá enn á forn-sögur sínar, einkum Íslendingasögurnar, sem sannar sögur; í þeim ríkti sannleikurinn einn, ódeilanlegur og óumdeilanlegur. Þess vegna kom þeim ekki til hugar að nefna þær í neinu sambandi við almúgasögur, hálf sannar eða jafnvel ósannar. Svo fór þó samt að lokum að Jón Thoroddsen, sem lagði grunninn að íslenskri skáldsagnagerð, fetaði í ýmsu dyggilega í fótspor hinna fornu meistara á 13. öld, jafnframt því sem hann sótti margt til Scotts og annarra evrópskra samtíðarhöfunda og jós ótæpt úr óþrjótandi sjóði munnmælanna.

Illa gekk íslenskri skáldsagnagerð að komast á legg, m.a. vegna fámennis þjóðarinnar sem gerði það að verkum að torvelt var að koma út skáldriti í óbundnu máli mestalla 19. öld. Fjárhagsörðugleikarnir voru svo miklir að útgáfa allra bóka og tímarita nema guðsorðabóka og rímna var glæfraspil. Enn erfiðara átti leikritun uppdráttar. Þar þurftu að reisa nær allt frá grunni.

Um miðja 19. öld var íslensk leiklist enn afar skammt á veg komin. Innlend leikritun hafði líka skamma hefð við að styðjast. Rætur hennar náðu ekki lengra aftur en á 18. öld til svokallaðra Skraparotsprédikana í Skálholtsskóla, en þar voru vaxtarmöguleikar mjög takmarkaðir vegna fámennis. Uppgangur Reykjavíkur á fyrri hluta 19. aldar studdi, eins og við mátti búast, að viðgangi leiklistarinnar en þó ekki íslenskrar leikritunar sérstaklega því að oft var leikið á dönsku eða leiknar

⁷ *Fjölnir* 1838, bls. 13.

þýðingar danskra leikrita, m.a. leikrita Holbergs. Hinar dönsku leiksýningar báru glöggt vitni um ítök Dana í höfuðstaðnum og skort á íslenskum leikritum. Á fimmta áratugnum dró þó nokkuð úr dönskum áhrifum í Reykjavík. Hvorttveggja var að íslenskum Reykvíkingum fjölgaði meir en dönskum og eins hitt að Íslendingarnir efldust heldur að völdum ef nokkuð var. Latínuskóli landsins var fluttur frá Bessastöðum til Reykjavíkur 1846 og prestaskóli stofnaður ári síðar. Við þetta styrktist þjóðfrelshreyfingin í höfuðstaðnum. Jafnvel ósigur hennar á þjóðfundinum 1851 og deilur Íslendinga innbyrðis á sjötta áratugnum gátu ekki heft framgang hennar. Vísast hefur mörgum þótt þróunin of hæg og ekki veitti því af félagsskap sem tæki málin fastari tókum. Þess vegna stofnaði hópur þjóðrækinna háskólaborgara, iðnaðarmanna og pílta úr Latínuskólanum leynilegt málfundafélag árið 1861. Það hét upphaflega Leikfélag andans, en síðar var nafninu breytt í Kvöldfélagið.⁸ Kvöldfélagið lét bæjarmál mjög til sín taka, en jafnframt var tilgangur þess 'að reyna að vekja innlent menntalíf, sér í lagi í skáldskap og fögrum menntum'.⁹ Um þjóðleg fræði voru félagarnir áhugasamir í besta lagi, því að tíu þeirra skráðu þjóðsögur fyrir hinn mikla þjóðsagnasafnara Jón Árnason og samþykkt var á fundi félagsins árið 1861 að safna alþýðukveðskap. Það kemur líka berlega í ljós að félagsmenn hafa treyst allmjög á þjóðfræði til að efla skáldskapinn því að snemma árs er samþykkt að veita verðlaun fyrir bestu drápu um útilegumanninn Fjalla-Eyvind. Fróðlegt væri að vita hvers vegna Kvöldfélagsmenn höfðu svona mikinn áhuga á þessum meinhæga útilegumanni frá síðasta hluta 18. aldar, en rökstuðningur þeirra hefur því miður glatast algerlega. Annars stóð íslensk leikstarfsemi styrkari fótum en fyrr árið 1861 vegna starfsemi Sigurðar Guðmundssonar málara.¹⁰ Hann var áhugamaður mikill um leiklist og brennandi þjóðernissinni í því sem öðru og áhugi hans var borinn uppi af listrænum hæfileikum og kunnáttu. Um árabíl hafði Sigurður stundað myndlistarnám í Kaupmannahöfn og hann lét ekki deigan síga við málaraíðju sína eftir að hann kom heim alkominn árið 1858. Tveimur árum síðar varð hann frumkvöðull að svokölluðum 'þöglum sýningarþáttum', en í þeim

⁸ Um Kvöldfélagið eða Leikfélag andans sjá greinina Leikfélag andans eftir Lárus Sigurbjörnsson í *Skírni* CXXI, 1947, bls. 33–59.

⁹ Tilv. ritgerð, bls. 39.

¹⁰ Lárus Sigurbjörnsson, 'Sigurður málari', *Skírni* CXXIII, 1949, bls. 25–44.

sýndi hann atburðarás með 'lifandi myndum', sem kallaðar voru. Efnið sótti hann í Eddukvæði og fornsögur, og þótti mönnum mikið til sýninganna koma.¹¹ Jafnframt studdi Sigurður við bakið á leiklistinni með ráðum og dáð, var óþreytandi leiktjaldamálari, hvatti skáldin til að semja leikrit og samdi jafnvel eitt sjálfur, Smalastúlku, en ekki var það þó sýnt fyrr en á þessari öld. Vitað er að Sigurður benti einu helsta ljóðskáldi landsins, Steingrími Thorsteinssyni, á það að vænlegt væri að leita efnis í væntanlegu þjóðsagnasafni Jóns Árnasonar, en Steingrímur sinni því ekki.¹² En Matthías Jochumsson hlustaði því betur á Sigurð, enda þá ungur maður, aðeins 26 ára; og víst er um það að með hinum margkunnandi og ákaflynda málara og eldsálinni Matthíasi tókst samvinna. Samdi Matthías Útilegumennina í jólaleyfinu 1861, eins og fyrr getur. Mörgum árum síðar endursamdi hann svo leikritið og gaf því nafnið Skugga-Sveinn. Í Skugga-Sveini er hvorki breytt persónum né efni að marki – en einni aukapersónu er reyndar bætt við. Upphafið er samt á aðra lund og byggingu leiksins og leiklausnum hefur verið breytt.

Steingrímur J. Þorsteinsson hefur tíundað vandlega heimildir um samstarf þeirra Sigurðar og Matthíasar og skulu því aðeins greind fáein höfuðatriði um sjálfa samningu Útilegumannanna. Matthías getur þessa í sjálfsævisögubroti sínu: 'En hugmynd leiksins og efni var yfirleitt frá mér sjálfum.'¹³ Þó gaf Sigurður skáldinu unga 'margar ágætar hugvekjur (mótiv) handa leiknum.'¹⁴ Beinast liggur við að skilja það

¹¹ *Þjóðólfur* 10. mars 1860.

¹² Sbr. *Skírnir* CXX, 1946, bls. 27–28.

¹³ *Sögukaflar af sjálfum mér* eftir Matthías Jochumsson, 2. útg., Rv. 1959, bls. 152. Sbr. Um leikrit M.J., bls. xviii.

¹⁴ *Norðurland* 27. janúar 1912. Sbr. Um leikrit M.J., bls. xviii.

Þegar saman eru borin leikritin Útilegumennirnir eftir Matthías Jochumsson og Smalastúlkan eftir Sigurð Guðmundsson málara kemur fram allmikill skyldleiki. Smalastúlkan er að vísu ekki samin fyrr en 1870–1871 – og var raunar aldrei fullsamin, en Sigurður hefur að sumu leyti stuðst við svipaðar sagnir og Matthías í Útilegumönnunum, t.d. flýja foreldrar Gríms til fjalla eins og foreldrar Haralds höfðu gert. Guðmundur bóndi á Ölfusvatni og lögréttumaður fer svo í sel með dóttur sína, Helgu, ásamt öðru heimilisfólki. Helga kynnist Grími sem vaxið hefur upp föðurlaus hjá útilegumönnunum og verður auðvitað ástfangin af honum. Að lokum eru útilegumennirnir handsamaðir og leiddir fyrir rétt. Helga biður Grími ákaft gríða og fær hann þau eins og aðrir.

Í þessum stutta samanburði leikritanna tveggja hefur höfuðáherslan verið lögð á að sýna skyldleikann. Margt er einnig sem á milli ber, t.d. kvenhatur Eldjárns útilegumanns sem hefur mikil áhrif á uppeldi hans á Grími. Þá væri einnig fróðlegt að athuga nákvæmlega mismunandi tengsl leikritanna tveggja við sögu landsins.

orðalag svo að Sigurður hafi miðlað Matthíasi af leiklistarþekkingu sinni með því að benda honum á ákveðin leikhæf atriði og gagnrýna hugmyndir hans. Í frumgerð Útilegumannanna er líka draumur Skugga-Sveins eftir Sigurð, en því atriði sleppti Matthías í prentuðu útgáfunni frá árinu 1864.¹⁵

Í þessum útilegumannaleikritum Matthíasar Jochumssonar er greint frá ástum útilegupiltsins Haralds og bóndadótturinnar Ástu. Þau mállaysast, eins og áður hefur verið getið, með brúðkaupi eftir að Lárenzíusi sýslumanni tekst með tilstyrk bænda og tveggja skólapipta að ráða niðurlögum útilegumannaflokksins. Þá kemur í ljós að Haraldur er í raun réttri systursonur sýslumanns og fær hann grið og frelsi ásamt fóstura sínum Ögmundi. Í Útilegumönnunum sannast frændsemi Haralds og sýslumanns með bréfi, en í Skugga-Sveini ber móðurmerki á Haraldi eitt vitni skyldleika þeirra sýslumanns. Dauði Skugga-Sveins er einnig mikilfenglegri í samnefndu leikriti en í Útilegumönnunum. Þar tekst þessum ógnvaldi að steypa sér í foss með Ketil skræk fylginnaut sinn en er ekki hengdur eins og í Útilegumönnunum.

Uppistaða útilegumannaleikrita Matthíasar Jochumssonar er úr íslenskum útilegumannasögum frá 19. öld. Ekki er vitað með fullri vissu hvort höfundurinn hefur sótt þekkingu sína á þeim í þjóðsagnahandrit Jóns Árnasonar – útilegumannasögur komu út í seinna bindi þjóðsagnasafns Jóns Árnasonar árið 1864 – en það skiptir ekki höfuðmáli. Aðalatriðið er að allir helstu efnisþættirnir eru til í þessu þjóðsagnasafni og gátu því sannanlega verið kunnir Matthíasi.

Útilegumannasögur, sem skráðar voru á 19. öld, áttu sér að baki langa og flókna þróun. Frægastar þeirra á 19. og 20. öld hafa sagnirnar af Fjalla-Eyvindi og Höllu fylgikonu hans orðið, en þau lágu úti á öræfum allmörg ár seint á 18. öld.¹⁶ Þá var einnig skráð á 19. öld Hellismanna saga, en sagnir um ræningjaflokka má rekja allt aftur í Landnámu.¹⁷ Langmest var samt til af sögnum um skipti byggðamanna og

Sjá greinina Sigurður Guðmundsson og Smalastúlkan eftir Lárus Sigurbjörnsson í *Skírni* CXX (1946), bls. 10–54.

¹⁵ Sbr. Um leikrit M.J., bls. xviii.

¹⁶ Sjá *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri*. Safnað hefur Jón Árnason. Ný útgáfa. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna, Rv. 1954–1961, II, bls. 237–245 og IV, bls. 400–404. (Hér á eftir skammstafað *JÁ*.)

¹⁷ Hellismanna saga er prentuð í *JÁ* II, bls. 290–293, en á Hellismenn er fyrst minnst í Landnámu *Íslenzk fornrit* I, Rv. 1968, bls. 75.

útilegumanna sem áttu heima í dularfullum byggðum víðs vegar um fjöll og firnindi, og má rekja sagnir um dalinn hulda allt aftur til Grettis sögu frá því snemma á 14. öld.¹⁸ Hinar síðastnefndu voru óskasögur bláfátækrar þjóðar sem átti æ erfiðara með hverjum áratugnum að sjá sér farborða í byggðum og flúði því í draumum sínum upp á öræfin.

Í þessar löngu og margslungnu útilegumannasögur sótti Matthías Jochumsson aðalefnið í Útilegumennina. Til voru líka stuttar sögur um skipti útilegumanna og byggðamanna á förnum vegi á fjöllum uppi, en sögn af því tagi er notuð í Skugga-Sveini.¹⁹ Úr gömlu ræningjasögunum er kominn útilegumannaflokkur erkisauðabjósins og morðingjans Skugga-Sveins. Heimkynni þeirra, hellirinn í dalnum djúpa umkringdum hömrinum háu, minnir á Surtshelli í Hellismanna sögu og útilegumannadalinn forna, en yfir þessum dal hvílir engin hulda eða þoka eins og Áradal og mörgum öðrum útilegumannabyggðum sagna 17. og 19. aldar.²⁰ Efnið minnir nokkuð á sögnina af Ólöfu bóndadóttur og útilegumönnunum.²¹ Henni rændu útilegumenn, og hjá þeim kynntist hún pilti sem kvæntist henni þegar þau höfðu losnað úr útleð og konungur hafði náðað hann. Úr útilegumannasögum er minnið um elskendurna sem ekki fengu að eigast og flúðu því til fjalla, en svo var einnig háttað með foreldra Haralds.²²

Eins og oftár í skáldsögum og leikritum 19. aldar eru elskendurnir, Haraldur og Ásta, einna svipdaufastir. Hinar persónurnar eru litríkari en oftast skyggðar í einum fleti. Sjálfur er Skugga-Sveinn beinn afkomandi hinna gömlu útilegumanna. Hann er hreystimenni eins og Grettir Ásmundarson og harður og ókvalráður eins og Eiríkur foringi Hellismanna sem samkvæmt sögunni um þá fór á handahlaupi upp á Eiríksgrípu í Eiríksjökli og komst svo einn undan byggðamönnunum sigursælu. En Skugga-Sveinn er miklu grimmari. Yfir Skugga-Svein bregður líka svip af hinum gamla útilegumannahöfðingja Skugga-

¹⁸ Sbr. *Grettis sögu*, 61. kafla. Útilegumannabyggðir, sem þekktar voru á 19. öld, eru taldar upp í *JÁ II*, bls. 161–162.

¹⁹ Sjá einkum sagnaflokkinn Margvísleg skipti við útilegumenn í *JÁ II*. bindi. Gott dæmi um sagnir af þessum toga er sögnin Gunnsteinsstaða-Sigurður í *JÁ II*, bls. 174.

²⁰ Um Áradal sjá Einar Ól. Sveinsson, *Um íslenskar þjóðsögur*, Rv. 1940, bls. 207–211 og Einar G. Pétursson, Rit eignuð Jóni lærða í Munnmælasögum 17. aldar, *Afmælisrit til Steingríms J. Þorsteinssonar*, Rv. 1971, bls. 42–53.

²¹ *JÁ II*, bls. 209–212.

²² Sbr. *JÁ II*, bls. 256–258; *Útilegumennirnir*, 3. þáttur, 2. atriði.

Valda úr Áradal 17. aldar, en hann er hvorki dularfullur né göldróttur eins og Skugga-Valdi. Ekki er heldur greint frá ástæðunni fyrir útlegð Skugga-Sveins eins og oft í útilegumannasögum. Hann er aðeins 'útskúfaður öllum frá'²³, og við honum 'taka vildi ei neinn'²⁴, og er síðara orðtakið frekar í stíl fornsagna en þjóðsagna seinni alda. Þarna er einnig Ögmundur fóstri Haralds sem hefur flúið í óbyggðir sökum galdraáburðar og er það í réttum útilegumannasagnastíl. Ögmundur er kristinn, Skugga-Sveinn og Ketill skrækur, fylgisveinn hans, heiðnir; sumir útilegumenn voru kristnir en aðrir heiðnir samkvæmt sögunum.

Matthías sótti sér efni í fleiri sagnaflokka en útilegumannasögur. Galdramaðurinn Héðinn er að sjálfsögðu vestan úr Arnarfirði eins og allir hinir römmustu galdramenn, og skáldið vitnar til gamalla galdramannasagna sem einhvern veginn hafa festst við Sæmund Sigfússon í Odda.²⁵ En Galdra-Héðinn glúpnar þegar skólapiltar fara að þylja fyrir honum latínuna, enda töldu alþýðumenn töframátt mikinn fólgin í henni.²⁶ Svo segja skólapiltarnir Margréti hlægilegar skröksögur til að reyna trúgirnir hennar og ýkjusögur Grasa-Guddu, vinnukonu Sigurðar bónda, eru snodlíkar sögunum af Vellygna-Bjarna í þjóðsagnasafni Jóns Árnasonar.²⁷ Matthías greip líka óspart til draugasagna. Á 19. öld höfðu sagnir af uppvakningum orðið þeirra algengastar í munnmælum, enda koma þær fyrir í Útilegumönnunum og Skugga-Sveini. Hinn alkunni Þorgeirsboli eltir vinnumann og annar draugur bindur saman hala á kúm í fjósi.²⁸ Þá sækja vofur að Skugga-Sveini, vofur þeirra sem hann hafði myrt. Draumar koma einnig þarna fyrir eins og í þjóðsögum og fornsögum. Harald dreymir konu sem gefur honum í skyn nálæg endalok Skugga-Sveins og lausn Haralds og Ögmundar úr útlegðinni.

Miklu minna fer fyrir þjóðkvæðum. Skólapiltarnir yrkja auðvitað beinakerlingavísur, vísur sem voru láttnar í leggi í vörður á fjöllum uppi

²³ *Útilegumennirnir*, 3. þáttur, 4. atriði.

²⁴ Sama stað.

²⁵ Hér er átt við sagnirnar *Fabula um Sæmund fróða* (*JÁ* I, bls. 469–470; annað afbrigði frá 19. öld er *Svartiskóli* í *JÁ* I, bls. 475–476) og *Sæmundur fróði fær Oddann* (*JÁ* I, bls. 478).

²⁶ Um mátt latínunnar til galdra sjá *JÁ* III, bls. 467–468 og *JÁ* IV, bls. 91.

²⁷ *Vellygni Bjarni*, *JÁ* IV, bls. 247–250.

²⁸ Um Þorgeirsbola sjá skrá um mannanöfn, drauga og vætta í *JÁ* VI, en þessi draugur kemur oft fyrir í sögnum í öðrum þjóðsagnasöfnum. Í sögninni *Púkinn* og *fjósa- maðurinn* (*JÁ* I, bls. 481) er það kölski sem bindur kýrnar saman á hölunum og í ann- arri, sem heitir *Sálufélag Sæmundar* (*JÁ* I, bls. 472), er það Sæmundur sjálfur.

og gjarnan ortar í orðastað vörðunnar kvenkenndrar. Vísurnar í leikritum Matthíasar eru auðvitað hinar hæverskustu – flestar beinakerlingavísurnar voru reyndar misjafnlega mikið klæmnar – enda hefði ekki annað þótt hæfa á íslensku leiksviði á hans tímum og lengi síðar. Þá skopstælir Matthías gamlar katólskar bænapulur í Sultarbæninni.²⁹ Svo er annar skólapilturinn látinn yrkja ferskeytlu á latínu, en lærðir menn íslenskir ortu margir lausavísur á því máli undir íslenskum bragarháttum, en ekki veit ég hvernig hinum fornu rómversku skáldum hefði líkað það því að hinir íslensku hagrýðingar skeyttu auðvitað lítt um rétta lengd atkvæða að rómverskum reglum.

Lengi má bera saman Útilegumennina og Fjeldeventyret þó að ekki sé auðvelt að komast að ákveðinni niðurstöðu í einstökum atriðum eða kannski einmitt þess vegna. Annars eru Útilegumennirnir líkari Fjeldeventyret en Skugga-Sveinn, nema hvað sýslumaðurinn í Útilegumönnunum er greindari en embættisbræður hans í Skugga-Sveini og Fjeldeventyret. Útilegumennirnir eru nefnilega hreinræktaðri skólapiltaleikur en Skugga-Sveinn eins og Steingrímur J. Þorsteinsson hefur bent á, 'með óspöru latínuorði í ljóðum og tali'.³⁰ Skólapiltarnir gegna miklu hlutverki í Útilegumönnunum – öllu meira en í Skugga-Sveini – eins og í Fjeldeventyret þó að það sé með ólíkum hætti eins og vonlegt er. Í Útilegumönnunum verða þeir beinlínis til þess að hvetja Lárenzíus sýslumann til að leita Skugga-Sveins. Þá væri líka gaman að bera saman íslensku skólapiltana og norsku stúdentana, t.d. skoðanir þeirra á náttúrunni og kvenfólkinu, en erfitt er að sjá þar hvað geta verið áhrif og hvað tilviljanir því að lærðir menn eru oft með líku marki brenndir. Samt væri rétt að benda á það að hlutverk Margrétar vinnukonu á sýslumannssetrinu er svipað hlutverki Aagot seljastúlku í Fjeldeventyret, en samtal íslensku skólapiltanna við þessa myndarlegu, trúgjörnu stúlku er hreinræktaðri skemmtipáttur en rabb Finbergs við Aagot.

Á hitt vil ég leggja áherslu að höfuðmunur er á afstöðu lærðra manna til bænda í hinum íslensku leikritum og í því norska. Í Fjeldeventyret er hæðst að bændum á ýmsan hátt, en bæði í Útilegumönn-

²⁹ Katólskar bænir eru tundaðar m.a. í *JÁ II*, bls. 57–66. Ýmislegt bendir til þess að konur hafi verið einna fastheldnastar á bænir úr katólsku, t.d. lætur Jón Thoroddsen engan annan fara með katólskar bænir í *Manni og konu* en Þuríði, afgamla kerlingu í *Hlíð*, sbr. bls. 313 og 315 í útgáfu Steingríms J. Þorsteinssonar, Rv. 1942.

³⁰ Sjá tilv. ritg., bls. xxvi.

unum og Skugga-Sveini sýna Lárenzius sýslumaður og skólapiltarnir Sigurði bónda í Dal eðlilega virðingu bæði sem góðum búþegni og skynsemdarmanni.³¹ Smábændum lýsir Matthías af minni samúð, m.a. lætur hann þá trúa á galdra. Ég efast samt um að í þessu sé fólgin nokkur lítilsvirðing, því að leikritin eru látin gerast á 17. öld sem var réttnefndasta galdraöld Íslandssögunnar. Vinnufólkslýsingarnar eru mismunandi. Hin duglega og húsbóndaholla vinnukona Grasa-Gudda er í greinilegu dálæti hjá höfundi, en öðru máli gegnir um hinn grobbna og sjálfhælna Jón sterka.

Þessi mismunandi afstaða Matthíasar og Bjerregaards er mjög skiljanleg þegar litið er á aðstæður í hvoru landi. Þrátt fyrir embættismannabótta í þeim báðum litu hinir framsæknu íslensku menntamenn á það sem sérstakt hlutverk sitt að styðja með ráðum og dáð hina frjálslyndu bændur, enda voru þeir sjálfir bændasynir langflestir. Annars var gott samkomulag bænda og embættismanna á Íslandi svo sjálf-sagt orðið um miðja 19. öld að annað þótti stórunarlegt. Þegar málfræðingurinn og bókmenntafræðingurinn Guðbrandur Vigfússon var á ferð í Noregi sumarið 1854 rak hann í rogastans þegar hann komst að hinum litla samgangi milli embættismanna og bænda. Greinir Guðbrandur skilmerkilega muninn á efnahag þeirra og máli og bendir svo fagurlega á það að 'hjá oss hefir guð gjört alla jafna'.³² Hitt er einnig aðgætandi að á Íslandi höfðu íslensku embættismennirnir engan bak-hjarl í gamalgróinni innlendri borgarastétt eins og í Noregi.

Ekki er unnt að benda á það með óhrekjandi rökum að Matthías Jochumsson hafi þekkt Fjeldeventyret. Hitt er fullvíst að öll lögin við kvæðin í Útilegumönnunum og Skugga-Sveini eru úr Elverhøj, nema eitt sem er *gamalt skólapiltalag*.³³ En margt annað er líkt með íslensku leikritunum og hinu danska þó að lítið sé um beinar samsvaranir af því að þau gerast í mjög ólíku umhverfi. Atburðarás beggja er úr sögnum, viðfangsefni þeirra er að vissu leyti líkt þó að ástamálin í Elverhøj séu með framandlegum blæ fyrir Íslendinga og flóknari en í Útilegumönnunum. Bæði Agnete og Haraldur eru ófrjáls. Agnete er á valdi álfa-

³¹ Þessi munur skýrist að verulegu leyti með aldursmun leikritanna. Hallvard Magerøy hefur bent mér á fyrir nokkrum árum að norskir höfundar hefðu varla leyft sér að lýsa bændum á svo neikvæðan hátt eftir Bændastórþingið svokallaða 1833.

³² Sbr. 'Ferðasögu úr Noregi' í *Nýjum félagsritum* 1855, bls. 59.

³³ Sungið við óðinn Sic te diva potens Cypri eftir Quintus Horatius Flaccus, sbr. *Íslenzk þjóðlög* Bjarna Þorsteinssonar, Kh. 1906-1909, bls. 525.

kóngsins á Stevns og Haraldur dvelst nauðugur í útilegumannaflokki Skugga-Sveins. Þar að auki vita þau ekki um hinn sanna uppruna sinn. Hann kemur svo í ljós að lokum og þar leikur Ögmundur líkt hlutverk og Karen í Elverhøj. Bæði eiga þátt í því að leiða menn í allan sannleika. Í Skugga-Sveini beinir svo hin tryggja vinnukona Grasa-Gudda yfirvöldunum á rétta braut í stað Ögmundar í Útilegumönnunum. Sönnunargögnin eru misjöfn. Í Útilegumönnunum er það bréf, fæðingarblettur í Skugga-Sveini en í Elverhøj hringur sem konungurinn hefur gefið hinni réttu Elísabetu. Þá eru ástamálin nátengd réttindaveitingu Agnete og Haralds. Æðstu handhafar ríkisvaldsins á hvorum stað leysa ungmennin úr nauðum og veita þeim með hjúskap þá stöðu sem þeim ber samkvæmt ætt og uppruna.

En líta má víðar til átta. Í ævisögunni getur Matthías þess hve djúp áhrif Ræningjar Schillers hafi haft á sig.³⁴ Vandséð er nákvæmlega hvaða áhrif sá lestur hefur haft á þetta hrifnæma upprennandi skáld. Geta má þess til að rekja megi hugmyndina að samningu Útilegumannanna til Ræningjanna, auk ferðar Matthíasar um íslensk öræfi sumarið 1861, eins og Steingrímur J. Þorsteinsson hefur bent á.³⁵ Þá hafði Matthías líka 'vaðið í gegnum flest Shakespeares rit'³⁶ og vafalaust lært af þeim hitt og þetta um mannlýsingar og tíðaranda. Þá hefur áhugi vina Matthíasar á drápunni um Fjalla-Eyvind ekki dregið úr. Nú verður það aldrei vitað með öruggri vissu hvers vegna Matthías valdi útilegumannasögur sem efnivið í þessa frumsmíð sína. Hitt er varla tilviljun að hann hafði til hliðsjónar m.a. útilegumannasögur um menn sem ekki vildu eyða ævi sinni í útleð á fjöllum uppi heldur gerast bændur í byggðum og deyja svo í sátt við guð og menn eins og Fjalla-Eyvindur og margar höfuðpersónur í eldri sögnum.

Í Útilegumönnunum og Skugga-Sveini er lýst mjög andúð Haralds á lífi útilegumannanna og þrá hans eftir venjulegu lífi í byggðum, og minnir þetta á hið fræga kvæði Sunnudagur selstúlkunnar eftir Jörgen Moe. Nú er fjöllunum samt lýst sem fögrum stöðum og nytsömum, þaðan eru m.a. fjallagrösin, og nauðsynlegar grasiferðir Sigurðar í Dal

³⁴ *Sögukaflar af sjálfum mér*, 2. útg., bls. 139.

³⁵ Sjá tilv. ritg. hans, bls. xix–xxi.

³⁶ Bréfið um lesturinn á leikritum Shakespeares er skrifað 17. mars 1862 til Steingríms Þorsteinssonar, pr. í *Bréfum Matthíasar Jochumssonar*, Akureyri 1935, bls. 7. Í öðru bréfi til sama viðtakanda sést að Matthías hefur lesið 'vensku útlekkinguna hans Hagbergs', sbr. *Bréf*, bls. 8.

verða undirrotin að kynnum elskendanna. En fjöllin eru óbyggileg. Þar geta menn ekki sett saman bú og þess vegna neyðast þeir til að lifa þar á sauðapjófnaði, svívirðilegasta glæp íslenska bændapjóðfélagsins; með því að stela sauðum var verið að ganga á mikilvægasta hluta þess matarforða sem menn gátu komið sér upp í lítt tæknivæddu þjóðfélagi. ‘Sveltur sauðlaust bú,’ segir gamall íslenskur málsháttur, og það voru víst orð að sönnu fyrsta árpúsundið sem þjóðin bjó í landi sínu. Þetta kemur algerlega heim við þær hugmyndir sem menntaðir Íslendingar höfðu gert sér á þessum tímum um útilegumannabyggðir fyrri alda. Á fyrri hluta 19. aldar höfðu menn aftur farið að ferðast um öræfin, en ferðir um þau höfðu fallið niður að mestu á 17. og 18. öld. Einn hinna víðförlustu var Björn Gunnlaugsson kennari við Latínuskólann sem áratugum saman stundaði landmælingar. Hann komst að því að öræfin væru óbyggileg og engar útilegumannabyggðir hefðu nokkru sinni verið til. Leiddi hann rök að þessari niðurstöðu í grein í blaðinu Íslendingi árið 1861, einmitt sama árið og Matthías samdi *Útilegumennina*.³⁷ Sagnirnar um hjónaleysin Eyvind og Höllu sem lifðu nokkur sumur seinast á 18. öld á sauðapjófnaði og veiðum í óbyggðum, hafa svifið fyrir sjónum skáldsins. Matthíasi hefur þess vegna þótt fýsilegt að semja um útilegumenn leikrit sem mátti til sanns vegar færast í höfuðdráttum. Nútímaefasemdarmönnum kann ef til vill að finnast þetta undarleg ályktun því að varla hafi útilegumannaflokkur Skugga-Sveins verið álitinn sannsögulegur. Því er þá til að svara að Hellismenn, útilegumennirnir í Surtshell, augljós fyrirmynd skáldsins, eru nefndir í Landnámu. Á þessum tímum voru Íslendingar ekki farnir að draga í efa fornsögur sínar og trúðu þá sagnfræðiritinu Landnámu að sjálf-sögðu brotalaust. Að hinu er líka að gæta að fjalladvöl þeirra Eyvindar og Höllu var ekki með hinum rétta rómantíska blæ og því ekki að skapi ungs og hrifnæms skálds. Hún var einfaldlega of hversdagsleg – þó að þeim Höllu hafi sennilega ekki fundist það – og þess vegna varð að sækja efnisþráð *Útilegumannanna* í sagnir sem óskir og draumar þjóðarinnar höfðu sett greinilegt mark sitt á.

Á 19. öld batnaði hagur Íslendinga til muna. Landbúnaðurinn hvíldi enn að vísu í aldagömlum skorðum, m.a. fóru allir til grasa eins og Sigurður bóndi og hans fólk. En með batnandi árferði og auknu frelsi, bæði verslunarfrelsi og stjórnarfarslegu frelsi, fór trú manna á sjálfa sig

³⁷ *Íslendingur* 1861, bls. 11–13.

og landið sívaxandi. Við slíkar aðstæður hefði skáldið misboðið veruleikaskyni sínu og ekki síður landa sinna og trú þjóðarinnar á bjarta framtíð í byggðum landsins, hefði hann ekki valið sér að yrkisefni flóttu manna af öræfunum. Þar að auki hafði hann sannfærst um það, bæði af eigin raun og annarra dómbærra manna, að öræfin höfðu aldrei verið til neins gagns nema veiða, grasatekju og hagagöngu á sumrin. Hins vegar braut yrkisefnið ekki í bága við sögulega þekkingu manna og skáldið gat meira að segja leyft sér að láta hinn gróna bónda Sigurð í Dal og yfirvaldið samviskusama, Lárenzíus, dást að hetjuskap og seiglu Skugga-Sveins jafnframt því sem leikritið er samfelld ádeila á fánýti einstaklingshyggju þessa sanna útilegumanns.

Matthías Jochumsson trúði á sameinaða þjóð sem lifði í sátt og samlyndi bæði innbyrðis og við landið sitt. Það er þessi trú sem ber uppi útilegumannaleikrit hans og lyftir þeim á hærra svið. Trúin á lífsbaráttu þessarar þjóðar, fátækrar en samhuga, gæddi fábreytta atburðarás þeirra og persónusköpun sannfæringarkrafti. Jafnvel elskendurnir, sem alltaf hafa verið taldir í daufara lagi, verða áhugaverðir því að menn standa upp að leikslokum fullvissir um að þeir verði langlífir í landinu sem þeir hafa tekið í arf eftir forfeðurna á réttmætan hátt, eins og andleg skyldmenni þeirra í Elverhøj og Fjeldeventyret.